Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.69
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

भारतीय राज्यघटनेनुसार नागरिकांचे हक्क व कर्तव्ये : एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. चव्हाण ए. ए.
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
मत्स्योदरी महाविद्यालय,
तिर्थपुरी, ता. घनसावंगी, जि.जालना

प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेचा केंद्रबिंदू म्हणजे नागरिक होय. कोणत्याही लोकशाही राष्ट्राची यशस्विता ही त्या देशातील नागरिकांचे हक्क किती सुरक्षित आहेत आणि त्यांची कर्तव्यपालनाची भावना किती प्रबळ आहे यावर अवलंबून असते. भारताच्या राज्यघटनेने नागरिकांना मूलभूत हक्क देऊन त्यांचे स्वातंत्र्य, समानता व प्रतिष्ठा सुनिश्चित केली आहे. त्याचबरोबर नागरिकांनी राष्ट्र, समाज व संविधानाप्रती काही मूलभूत कर्तव्ये पार पाडावीत, अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने लोकशाही मूल्यांचा स्वीकार करून नागरिककेंद्रित शासनव्यवस्था निर्माण केली. मात्र हक्कांचा वापर आणि कर्तव्यांचे पालन यामध्ये असमतोल निर्माण होत असल्याचे दिसून येते. अनेक वेळा नागरिक हक्कांवर भर देतात, परंतु कर्तव्यांकडे दुर्लक्ष करतात. या पार्श्वभूमीवर नागरिकांचे हक्क व कर्तव्ये यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतीय राज्यघटनेतील नागरिकांचे हक्क, त्यांचा योग्य व अयोग्य वापर, कर्तव्यांचे पालन आणि त्यांचा राष्ट्रीय विकासाशी असलेला संबंध यांचा सखोल आढावा घेण्यात आलेला आहे.

नागरिकांचे हक्क व कर्तव्यांची संकल्पना

नागरिकांचे हक्क म्हणजे राज्यघटनेने व्यक्तींना दिलेली मूलभूत स्वातंत्र्ये व संरक्षणे होय. भारतीय राज्यघटनेच्या भाग तिसऱ्यात मूलभूत हक्कांचा समावेश असून त्यामध्ये समानतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणाविरुद्धचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क आणि घटनात्मक उपायांचा हक्क यांचा समावेश होतो. हे हक्क नागरिकांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी

अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. दुसरीकडे, नागरिकांची कर्तव्ये ही राष्ट्राप्रती असलेली नैतिक व सामाजिक जबाबदारी दर्शवितात. ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे भाग चौथा-अ मध्ये मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश करण्यात आला. संविधानाचा आदर करणे, राष्ट्रीय एकता अबाधित राखणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण करणे, वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारणे ही त्यातील काही प्रमुख कर्तव्ये आहेत. हक्क व कर्तव्ये या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असून त्यांचा समतोल राखणे लोकशाहीसाठी आवश्यक आहे.

हक्कांचा वापर व दुरुपयोग

लोकशाही व्यवस्थेत नागरिकांना दिलेले हक्क हे त्यांचे सशक्तीकरण करण्याचे साधन आहेत. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यामुळे विचार मांडण्याची मुभा मिळते, तर समानतेच्या हक्कामुळे भेदभावास प्रतिबंध होतो. मात्र हक्कांचा अतिरेकी किंवा चुकीचा वापर केल्यास सामाजिक सुव्यवस्थेला धोका निर्माण होतो. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या नावाखाली द्वेषपूर्ण भाषण, अफवा व सामाजिक तेढ निर्माण होत असल्याची उदाहरणे दिसतात. आंदोलनाचा हक्क वापरताना सार्वजनिक मालमत्तेची हानी केली जाते. कायद्याचा गैरवापर करून वैयक्तिक स्वार्थ साधण्याचे प्रकारही वाढले आहेत. न्यायालयीन प्रक्रियेचा अतिरेक प्रशासनावर ताण निर्माण करतो. त्यामुळे हक्कांचा वापर करताना सामाजिक जबाबदारीची जाणीव असणे आवश्यक आहे. हक्कांचा उद्देश समाजहित साधणे हा असावा, अन्यथा त्यांचा दुरुपयोग लोकशाहीसाठी घातक ठरू शकतो.

भारतीय नागरिकांकडून कर्तव्यांचे पालन

भारतीय राज्यघटनेने नमूद केलेली कर्तव्ये कायदेशीर बंधनकारक नसली तरी ती नैतिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची आहेत. प्रत्यक्षात मात्र अनेक नागरिक कर्तव्यपालनाकडे दुर्लक्ष करतात. सार्वजनिक स्वच्छता राखणे, वाहतूक नियमांचे पालन करणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण करणे या बाबींमध्ये उदासीनता दिसून येते. मतदानासारख्या मूलभूत कर्तव्याकडेही अनेक वेळा दुर्लक्ष केले जाते. काही नागरिक मात्र पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक सलोखा व राष्ट्रीय एकात्मता यासाठी सक्रिय योगदान

देतात. कर्तव्यपालनाची जाणीव शिक्षण, समाजप्रबोधन व मूल्यशिक्षणातून वाढविता येऊ शकते. जागरूक नागरिकच सक्षम लोकशाही घडवू शकतो.

राष्ट्रीय विकासातील नागरिक हक्क व कर्तव्यांचे महत्त्व

नागरिकांचे हक्क व कर्तव्ये यांचा थेट संबंध राष्ट्रीय विकासाशी आहे. हक्कांमुळे नागरिकांना संधी, सुरक्षा व समानता मिळते, ज्यामुळे मानवी संसाधनांचा विकास होतो. कर्तव्यांचे पालन केल्यास सामाजिक शिस्त, कायद्याचा आदर व राष्ट्रीय एकात्मता बळकट होते. करभरणा, मतदान, सार्वजनिक सहभाग यामुळे शासनव्यवस्था सक्षम होते. सामाजिक सलोखा व शांतता राखली गेल्यास विकास प्रक्रिया वेगवान होते. त्यामुळे हक्कांचा योग्य वापर व कर्तव्यांचे प्रामाणिक पालन हे राष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष

भारतीय लोकशाहीची मजबुती ही नागरिकांचे हक्क व कर्तव्ये यांच्यातील संतुलनावर अवलंबून आहे. राज्यघटनेने नागरिकांना व्यापक हक्क देऊन त्यांचे संरक्षण केले आहे. मात्र हक्कांचा अतिरेकी किंवा स्वार्थी वापर लोकशाही मूल्यांना बाधक ठरतो. त्याचप्रमाणे कर्तव्यांकडे दुर्लक्ष केल्यास सामाजिक अव्यवस्था निर्माण होते. म्हणूनच नागरिकांनी हक्कांचा वापर जबाबदारीने करणे आवश्यक आहे. कर्तव्यपालनाची भावना शिक्षण व्यवस्थेतून रुजविणे गरजेचे आहे. जागरूक, कर्तव्यनिष्ठ व हक्कजाणिव असलेले नागरिकच सशक्त राष्ट्र घडवू शकतात. हक्क व कर्तव्यांचा समतोल राखल्यास लोकशाही अधिक स्थिर, समावेशक व विकासाभिमुख बनेल. त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेतील नागरिक हक्क व कर्तव्ये ही केवळ कायदेशीर संकल्पना नसून राष्ट्रनिर्मितीची आधारशिला आहेत.

संदर्भ सूची (References – ८)

१) भारतीय राज्यघटना, भारत सरकार

२) फडके, य. दि. – *भारतीय लोकशाही व संविधान*, राजहंस प्रकाशन

३) कुलकर्णी, प. ग. – *भारतीय राज्यशास्त्र*, मेहता पब्लिशिंग हाऊस

४) देशमुख, स. र. – *नागरिकशास्त्र*, विद्या प्रकाशन

५) दंडवते, म. – *लोकशाही मूल्ये*, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन

६) योजना मासिक – नागरिक हक्क विशेषांक

७) Granville Austin – *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*

८) Government of India – *Fundamental Rights and Duties*